genoemd – Garibaldi, Washington, Lincoln, Mickiewicz, Rakoczi, Masaryk, Saklatvala, enz. – dan figuren uit de revolutionaire strijd, maar zo ver wensten de communistische verantwoordelijken m.b.t. de joden niet te gaan.

De oprichting van een joodse eenheid was reeds van bij het ontstaan van de Internationale Brigaden opgeworpen. Toen vielen zelfs de namen van de joodse helden uit de oudheid Bar Kochba en Maccabi, maar het werd in december 1937 uiteindelijk Botwin [109]. Naftali Botwin was een in brede kringen eigenlijk weinig bekende jonge communist uit Lvov, die in 1925 in Polen was terechtgesteld wegens de moord op een politie-infiltrant. Dat de keuze op een communistische martelaar viel i.p.v. op een joodse nationale figuur was geen toeval, maar symboliseerde de ambigue opstelling van de communisten t.o.v. het joods nationaal feit en in extenso t.o.v. de joodse kwestie. Tijdens de volksfrontperiode groeide er een symbiose tussen de joodse communisten en de sociale en mentale identiteit van de duizenden Oosteuropese migranten in Antwerpen, Brussel, Parijs en elders. Deze symbiose liep evenwel niet parallel met de ideologische basisstelling van de communisten inzake de joodse kwestie die de assimilatie bleef vooropstellen.

In deze Botwin-compagnie, die trouwens niet alleen joden maar ook Polen, Spanjaarden en zelfs twee Palestijnse arabieren in haar rangen telde, trof ik slechts 11 (een 6%) van de 196 joodse vrijwilligers uit België aan. Door de vele overplaatsingen is het trouwens moeilijk uit te maken in welke eenheden de joodse vrijwilligers het langst verbleven. De meesten zaten ongetwijfeld in de 11de, de Duitse Thälmann-Brigade, en in de 13de, de Poolse Dombrowski. De «nationale» verschillen bepaalden evenwel niet zelden ook de opdeling in de Brigaden en bataljons: Israël Akkerman zat bij de Belgische vrijwilligers in het Frans-Belgische bataljon André Marty, «Dolly» Gunzig was compagniecommandant bij het Tsjechische bataljon Masaryk, de Hongaar Sandor Weiss was kapitein in het bataljon Rakoczi, de Duitssprekende *Galitsianer* «Maks» Stark werd officier in het bataljon Edgar André van de XIde (Duitse) Thälmann-Brigade. Toch kwamen 3 van de 6 commandanten van de Botwin-compagnie uit de Belgische migratie: Mowsza «Micha» Sapir, Emmanuel «Mundek» Mink en Alter Szerman [110].

Mink was de eersteling die in juli 1936 met de Olympiadesportgroep naar Barcelona trok en sindsdien via de officierenschool van Pozorrubio zijn weg had gemaakt in de Brigaden. Szerman was met de groep van Emiel Akkerman op 17 oktober 1936 uit Antwerpen vertrokken. Hij had met het Edgar André-bataljon aan de slag voor Madrid deelgenomen en was na de campagne aan de Guadalajara in maart 1937 naar de officierenschool gestuurd. Als luitenant werd hij in de 86ste Brigade (een «gemengde» Brigade hoofdzakelijk samengesteld met vrijwilligers uit Centraal- en Oost-

---

109 Over deze projecten en de oprichting van de Botwin-compagnie: David DIAMANT, *op.cit.*, p. 133-156. – Arno LUSTIGER, *op.cit.*, p. 302-313. – Cfr. ook de kritische bemerkingen terzake van G.E. Sichon: G.E. SICHON, *op.cit.*, p. 47 e.v.

110 *Interviews met Alter Szerman en Mundek Mink*, Jette (5 juni 1979) en Brussel (25 september 1986).

Europa) geplaatst en kwam, na een verwonding en een tijdelijke hospitalisatie, uiteindelijk in de 2de compagnie van het Palafox-bataljon, de Botwin-compagnie, terecht.

Mowsza Sapir, de 3de commandant van de Botwin-compagnie na Karol Gutman uit Byalistock en Leon Rubinstein uit Parijs, was geboren in 1909 in de Litouwse hoofdstad Vilna – het «Jeruzalem van het Noorden». In 1928 schreef hij zich in aan de Technische Scholen van de RUG en in 1933 studeerde hij er af als ingenieur electronica [111]. De oudere broer Hirsz, een elektrieker, was in 1932 uit Sint-Gillis ook naar Gent komen wonen en had werk gevonden bij de firma Haché-Van Loo in de St. Jacob Nieuwstraat [112]. Begin november 1936 werden ze beiden uitgeschreven voor Sint-Gillis. «Micha» meldde zich daarna, wellicht na een oponthoud in Parijs waar zijn zuster Rachel woonde (die verpleegster werd in Spanje), als vrijwilliger voor de Internationale Brigaden. Hij voerde slechts twee maanden het commando over de Botwin-compagnie toen hij op 3 april 1938 in Lerida zwaar werd gekwetst. In mei stierf hij in een kliniek in Barcelona. Hij werd opgevolgd door een oud-soldaat uit het Franse Vreemdelingenlegioen, Israël Halbesberg. Ook deze sneuvelde, op 30 juli 1938. De vijfde en zesde commandant (de Poolse niet-jood Tadeusz Szlachta die de compagnie slechts 2 dagen leidde niet meegerekend) van de Botwin-compagnie, Mink en Szerman, hadden meer geluk. Zij waren beiden gewond afgevoerd, toen de compagnie op 21 september 1938 aan de Ebro door Marokkaanse soldaten van het Nationalistische leger werd ingesloten en alle «internationalen» werden afgemaakt. De Spanjaarden bleven gespaard. Hiermee was de lijdensweg van Szerman en Mink niet ten einde. Voor hen werd de demobilisatie en de terugkeer uiteindelijk een niet-terugkeer.

2.2. De niet-teruggekeerden.

Van de 157 resterende vrijwilligers (38 sneuvelden en één bleef tot 1944 in een krijgsgevangenenkamp in Spanje opgesloten) keerden er 92 naar België terug tijdens of na het einde van de burgeroorlog. Deze terugkeer liep dus niet van een leien dakje. Op 21 september 1938 kondigde de president van de Spaanse Republiek Negrin in de Volkenbond de ontbinding van de Brigaden aan. Twee dagen later werden ze van het front teruggetrokken en in de loop van oktober in Parafrugell, in de omgeving van Barcelona, geconcentreerd met het oog op een door de Volkenbond gesuperviseerde repatriëring. Dit was ook het geval voor de joodse vrijwilligers uit België.

Enkele gekwetsten of «indésirables» waren voor september 1938 individueel naar België teruggkeerd. Zij hadden daarbij doorgaans geen moeilijkheden ondervonden, hoewel ze hun verworven rechten – bijv. een permanente verblijfsvergunning – waren kwijtgespeeld. Naderhand bracht

---

111 ARUG, *Inschrijvingsregisters 1928-1929/1931-1932*.

112 Archief Stad Gent, *Dienst Vreemdelingen*. Dossier Mowsza Sapir, 64/200.

dit sommigen (wij hebben reeds het voorbeeld van Cyngiser aangehaald) wel degelijk in de problemen.

Na oktober 1938 kwamen de vrijwilligers in een officieel statuut van gemobiliseerd Interbrigadist terecht en werd hen de terugkeer door de rechts-dictatoriale landen ontzegd. Dit gold voor de Duitse, Oostenrijkse en Italiaanse vrijwilligers, dit gold tevens voor bijna alle Oosteuropeanen. De Polen werden bij regeringsdecreet hun nationaliteit ontnomen. Uit het verslag van de Militaire Commissie van de Volkenbond over de repatriëring blijkt dat van de 12.688 Interbrigadisten er minder dan de helft – 5.850 – tussen oktober 1938 en 5 februari 1939 naar huis waren teruggekeerd [113].

Tijdens de campagne van de nationalisten in Catalonië vroegen de vrijwilligers die in Parafrugell waren achtergebleven om terug te worden bewapend en trokken ze onder de nieuwe naam *Agrupaciones* opnieuw naar het front. Eén van deze *Agrupaciones* werd geleid door kolonel Heniek Torunczyk, een joodse textielingenieur uit Lodz die in 1933 aan de *Ecole Supérieure des Textiles* van Verviers was gepromoveerd. Midden in de chaos van het ineenstortend Catalonië had deze herinzet van de internationalen militair geen enkele betekenis meer. Na enkele weken schermutselingen om de aftocht te dekken, trokken de resterende 6.838 buitenlandse vrijwilligers tussen 5 en 10 februari 1939, samen met naar schatting 450.000 Spaanse vluchtelingen de Franse grens over.

In de kustplaatsen Saint-Cyprien en Argelès werden door de Franse autoriteiten inderhaast geïmproviseerde tentenkampen opgericht waar ook de internationalen terecht kwamen [114]. Omgeven door prikkeldraad en bewaakt door Soedanese soldaten, waren dit geen opvangkampen voor vluchtelingen maar gevangenissen. De toestand in de kampen was op het vlak van de voeding en de hygiëne bijzonder slecht. De joodse ex-Brigadisten organiseerden zich om het interne kampleven draaglijk te maken. In het joods comité, dat net zoals de andere comité's in feite door de communisten werd geleid, zaten de twee «Belgen» Hersch Zimmerman en Alter Szerman [115]. Er werden door het comité diverse culturele activiteiten georganiseerd en een gestencild blaadje, *Hinter Shtakhldrotn* (Achter Prikkeldraad), uitgegeven.

Vanuit Saint-Cyprien en Argelès vertrokken er vanwege de joodse ex-Interbrigadisten aanvragen naar de Belgische zaakgelastigde in Amelie-les-

---

113 *League of Nations. Situation in Spain: withdrawal of non-Spanish combatants. Action taken in execution of the resolution of the Council dated September 30th, 1938*, Geneva, May 8th, 1939. – United Nations Library, Genève, C.138.1939.IX.

114 Gilbert BADIA e.a., *Les barbelés de l'exil*, Grenoble, P.U.G., 1979. – *Plages d'exil. Les camps de réfugiés espagnols en France – 1939*, Paris, B.D.I.C. - Hispanistica XX, 1989. – Pierre MILZA, Denis PESCHANSKI (red.), *Exils et migration. Italiens et Espagnols en France, 1938-1946*, Paris, L'Harmattan, 1994. – Monique-Lise COHEN, Eric MALO, *Les camps des Sud-Ouest de la France, 1939-1944. Exclusion, internement et déportation*, Toulouse, Privat, 1994.

115 David DIAMANT, *op.cit.*, p. 254. – Interview met *Alter Szerman*, Brussel, 5 juni 1979.

Bains, de socialist Walter Loridan, om vrijgeleides voor België te krijgen [116]. Deze aanvragen werden via de kanalen van Buitenlandse Zaken naar de Administratie van de Openbare Veiligheid doorgestuurd. Daar werd beslist wie een visum kon krijgen en wie niet. Enkel de vreemdelingen die legaal in België hadden verbleven ontvingen in januari, toen ze nog in het opvangkamp van de Brigaden in Parafrugell (Barcelona) verbleven, of in februari in de kampen van Argelès en vooral Saint-Cyprien toestemming om naar België terug te keren [117]. Voor 12 personen werd de aanvraag geweigerd, omdat ze niet legaal in België verbleven – meestal waren ze reeds uitgewezen geworden – of er onbekend waren. Dat was ondermeer het geval voor Emmanuel «Mundek» Mink, de oud-commandant van de Botwin, en voor de Hongaarse communist uit Antwerpen Isaac Mehrel, de latere communistische partijchef in Budapest die in 1956 door opstandelingen werd vermoord [118].

In feite waren er nog veel meer joodse vrijwilligers die niet naar België konden terugkeren. 33 onder hen waren reeds voor hun vertrek bij Koninklijk Besluit uit het land gewezen, zodat terugkeer al per definitie onmogelijk was [119]. Alter Szerman deed, toen hij nog in Parafrugell zat, wel een aanvraag maar kreeg daarop nooit een antwoord [120]. In ieder geval is dit hoog aantal uitgewezenen (17%) opnieuw een aanwijzing voor de grote politisering van de joodse vrijwilligers.

Wat gebeurde er nu met de vrijwilligers die niet konden terugkeren [121] ? In april 1939 werden de Internationalen, samen met de «politieke Spanjaarden», naar het concentratiekamp van Gurs overgebracht. 20 van de 34 waarover wij gegevens konden terugvinden slaagden erin uit Gurs of later het kamp van Le Vernet (of voor de vrouwen uit nog andere kampen) weg te komen [122]. 8 onder hen verlieten Frankrijk voor de inval van de Duitse troepen in mei 1940. Jacques Bachrach, de oud-leider van de Antwerpse en Brusselse MOI, was één van de drie ex-vrijwilligers uit België die erin

---

116 AMBZ, *Dossiers Espagne*, 11.170.

117 *Lijsten van 25.1.1939 en 23.2.1939 van de Openbare Veiligheid via de Administratie van Buitenlandse Zaken opgestuurd naar Loridan in Amelie-les-Bains*, AMBZ, *Dossier Espagne*, 11.170.

118 Zoals de meeste joodse communisten die na de oorlog naar Hongarije terugkeerden, had ook Mehrel zijn naam veranderd. Imre Mezö klonk alvast minder joods dan Isaac Mehrel. Die naamsveranderingen hebben het mij moeilijk gemaakt om bepaalde joods-Hongaarse vrijwilligers uit België te identificeren. Op de lijst die de Federatie van Hongaarse Verzetsmensen mij toestuurde stonden enkel diegenen die in Spanje waren gesneuveld met hun oorspronkelijke naam vermeld. *La solidarité des peuples avec la République Espagnole*, *op.cit.*, p. 316. – *Lijst van de Fédération des Résistants et des Antifascistes Hongrois*, mei 1986.

119 ARA, *Fonds Charles de Broqueville*, nrs. 674 en 675 (kabinetsverslagen). Bibliotheek Rechtbank Kortrijk, Papieren Marcel-Henri Jaspar (Volledige lijst kabinetsverslagen augustus 1928 – december 1930). – Ministerie van Justitie – Administratie der Vreemdelingenpolitie, *Repertorium der vreemdelingen die uit het Rijk werden gezet of gedreven van 1934 tot 1944*, Brussel, Belgisch Staatsblad, 1944.

120 *Interview met Alter Szerman*, Brussel, 5 juni 1979.

121 65 keerden niet terug naar België; voor 31 onder hen vonden wij geen gegevens.

122 De meeste gegevens over diegenen die niet naar België terugkeerden vonden wij bij het Bestuur der Oorlogsslachtoffers van het Ministerie van Volksgezondheid (V.G./D.O.) en in het *Centre de Documentation Juive Contemporaine* in Parijs.

slaagde in Groot-Brittannië te geraken [123]. Hij meldde zich als vrijwilliger voor het Britse leger en werd er opnieuw officier. De 12 anderen bleven in Frankrijk en 7 onder hen waren actief in het, meestal communistische, verzet. Hersz Zimmerman, een oud-student scheikunde van de ULB, sloot aan bij één van de eerste communistische stadsguerillagroepen in Parijs en kwam bij de ontploffing van een zelfgemaakte bom in april 1942 om het leven [124].

Van de 14 die tot april 1941 in Gurs – en sommigen ook in Argèles en Le Vernet – opgesloten bleven, werden er tussen april en november 1941 11 naar het kamp van Djelfa, in het Algerijnse Atlasgebergte, gedeporteerd. In Djelfa, officieel een *Centre de Séjour Surveillé* ingericht door het Vichy-regime, werden enkele honderden Spanjaarden van het Republikeins leger en ca. 280 Internationalen – vooral uit Oost-Europa – samengebracht [125]. Bij deze groep Internationalen waren er 184 joden, onder wie Alter Szerman, Benjamin Zygelman en Nathan Ulmann. Ulmann had in het begin van de jaren dertig nog het lokaal van *Gezerd* in Antwerpen uitgebaat [126]. De levensomstandigheden in Djelfa waren nog harder dan in de Franse kampen. Tot juni 1942 verbleven de gedetineerden in tenten en dat met temperaturen die de 60°C haalden in de zomer en -10°C in de winter. In juli 1942 werden barakken betrokken die door de gevangenen waren gebouwd en liep het sterftecijfer – dat vooral onder de Spanjaarden hoog lag – terug.

Op 8 november 1942 landden de Brits-Amerikaanse strijdkrachten in Algerije en in maart 1943 werd het kamp bezocht door een intergeallieerde commissie. Dit resulteerde, hoewel niet zonder moeilijkheden, in de vrijlating van de gevangenen [127]. De Poolse consul stelde aan de ex-Brigadisten de vraag of ze al dan niet van joodse afkomst waren en of ze bereid waren tegen de Sovjetunie te vechten. Een dertigtal Polen werden als gevolg daarvan (maar onder het voorwendsel dat ze hun nationaliteit hadden verloren door dienst te nemen in de Internationale Brigaden !) niet als Polen erkend. De meesten onder hen – bijna allen joden – kwamen uiteindelijk in het Britse *Pioneer Corps* terecht. Dit was ook het geval voor Szerman [128].

De eindbalans voor de 34 joodse ex-vrijwilligers die niet naar België terugkeerden en waarover wij gegevens vonden, zag er als volgt uit: 3 kwamen om in het verzet, 1 sneuvelde bij de partizanen in Wit-Rusland en 5 volgden de weg van de raciale deportatie via Drancy naar Auschwitz. Van deze 5 werden er 3 gerepatrieerd, wat een uitzonderlijk percentage is, maar op deze problematiek kom ik m.b.t. de uit België naar Auschwitz gedeporteerde vrijwilligers nog terug.

---

123 *Interview met Genia Gross*, Antwerpen, 23.1.1986.

124 *Interview met Malka Zimmerman*, Brussel, 6.10.1988.

125 *Quelques renseigements sur le camps d'internés politiques étrangers de Djelfa*. Niet ondertekend rapport (vermoedelijk Dr. A. Roubakine), eind april 1943. – Archieven van het Centre de Documentation Juive Contemporaine in Parijs, CCCLXXXV-9.

126 *Interview met Alter Szerman*, Brussel, 5 juni 1979.

127 *Ibidem* noot 125.

128 *Interview Alter Szerman*, Brussel, 5 juni 1979.

2.3. In België tijdens de bezetting

158 van de 196 vrijwilligers uit België overleefden het Spaans avontuur. 92 onder hen keerden naar België terug en 76 maakten ook de Duitse bezetting in België mee [129]. In het portret van de Gentse Brigadenvrijwilligers kwam ik tot de bevinding dat de continuïteit in het politiek gedrag – van de antifascistische strijd vóór de oorlog naar het verzet tijdens de oorlog – niet zo voor de hand lag als vaak wordt aangenomen [130]. Op een meeting van het «Verenigd Joods Comité voor Spanje» in Brussel legden drie teruggekeerde vrijwilligers in oktober 1938 een verklaring af waarin ze zich bereid verklaarden «do uyfn ort veiter tsu kemfen far dizelbe idealn» [131]. De vraag was dus of deze politieke continuïteit bij de joodse vrijwilligers meer aanwezig was dan bij de Gentse.

De vervolging waaraan de joden door de nazi-bezetter werden onderworpen geeft een bijkomende dimensie aan deze problematiek. De aanvullende vraag die daarbij kan gesteld worden luidt: gedroegen zij zich anders t.o.v. deze anti-joodse dwangmaatregelen (die niet het gevolg waren van hun politieke ideeën of daden, maar louter van hun jood-zijn) dan de modale joodse burger in België ?

Van de 76 ex-Spanjevrijwilligers die in België woonden, vond ik voor 51 onder hen sporen van verzetsactiviteiten. Van de 60 Gentse vrijwilligers, die in 1940-1944 nog in leven waren, vond ik met veel goede wil 5 personen die op één of andere manier aan verzet hadden gedaan. Ik heb reeds gewezen op de verschillende samenstelling van de twee groepen, zowel qua sociaal profiel als qua politieke affiliatie. Een ander element in de veel grotere politieke continuïteit van de joodse Brigadisten (in samenspel met de twee vorige factoren) was hun opvallende sociabiliteit. Bij het vergelijken van diverse subgroepen – korte en lange tijd in Spanje of al dan niet behoren tot de KPB in 1940 – drong de vaststelling zich op dat enkel het blijvend partijlidmaatschap een duidelijke invloed had op de continuïteit in het gedrag van de Gentse Spanjevrijwilligers [132]. Ik schreef toen ook dat «naast het behoren tot een organisatie, direct persoonlijke banden van belang waren bij de keuze van de weg die meerdere oud-vrijwilligers in bepaalde crisisomstandigheden zouden volgen». Deze conclusie m.b.t. de betekenis van de persoonlijke associatiegraad voor het politiek gedrag, wordt door de oorlogsgeschiedenis van de joodse Brigadisten bevestigd.

---

129 14 ex-vrijwilligers verlieten België opnieuw voor 10 mei 1940. Eén overleed en van de 4 die in de meidagen met de «spooktreinen» werden gedeporteerd werd er één – Michael Garfunkel – in Abbeville door Franse soldaten vermoord. De drie andere keerden naar België terug en zijn in deze 76 meegeteld. – M.b.t. Michael Garfunkel cfr. Carlos Vlaeminck, *Dossier Abbeville. Arrestaties en deportaties in mei 1940*, Leuven, Davidsfonds, 1977.

130 Rudi VAN DOORSLAER, *Gentenaars in de Internationale Brigaden*, *op.cit.*

131 «Hier ter plaatse verder te strijden voor dezelfde idealen». – *Di Naie Presse*, 14.10.1938, p. 3.

132 Rudi VAN DOORSLAER, *Gentenaars in de Internationale Brigaden*, *op.cit.*, p. 187.

Nog in 1940 vonden drie joodse «oud-Spanjaarden» de weg naar het Sovjetinlichtingennet dat Leopold Trepper in België had uitgebouwd: Isidoor «Sabor» Springer, Vera Luftig en David «Kamy» Kamenomotsky. Springer werd één van de directe medewerkers van Trepper, die «Sabor» kende sinds het prille begin van de jaren dertig. Toen stonden ze op meetings in Brussel als kemphanen tegenover elkaar, Trepper als afgevaardigde van de Parijse MOI, Springer als vertegenwoordiger van de Belgische *Hashomer Hatsaïr* [133]. Het Sovjet-Duits niet-aanvalspact was voor Springer een drama geweest, schreef Trepper in zijn mémoires. Net als in de jaren dertig, toen hij zich moeilijk had kunnen verzoenen met de partijstandpunten over het fascisme, en later toch naar Spanje vertrok, engageerde «Sabor» zich in 1940 in één van de meest gevaarlijke clandestiene activiteiten, alsof hij daarmee zijn aarzeling wou compenseren. Rondom zich verzamelde Springer enkele van zijn Vlaamse vrienden die hij had leren kennen aan de Universiteit en meer in het bijzonder in de vrijzinnige studentenvereniging «'t Zal Wel Gaan».

Naast de Vlaamse ingenieurs- en de «'t Zal»-filière, exploreerde Springer ook de joodse filière. Zijn directe medewerkster werd Vera Luftig, de weduwe van Emiel Akkerman. Zij overleefde als enige van het drietal de oorlog. Ook Jacques «Dolly» Gunzig en zijn vrouw Rachel Eksztejn, net als Springer en Trepper zelf oud-*Hashomer Hatsaïr*-militanten die naar het communisme waren gekomen, bezorgden inlichtingen aan Springer [134]. Gunzig kreeg van de partij evenwel een andere belangrijke opdracht, de organisatie van een commercieel financieringsapparaat voor de clandestiene KPB [135]. Op 29 april 1942 werd Gunzig tijdens een vergadering aangehouden en op 28 juli van datzelfde jaar in Mauthausen vermoord [136].

Ook Springer en de andere oud-Spanjevrijwilliger in de *Rote Kapelle*, David «Kamy», overleefden de oorlog niet. Na de razzia van de *Abwehr* in de Atrebatenstraat in juni 1941, die een zware slag toebracht aan het net, zette Trepper wat nog restte van de Belgische groep op non-actief en stuurde Springer in december 1941 naar Lyon [137]. Daar ging «Sabor» onder de schuilnaam Alfred Debie, verder met zijn inlichtingswerk en knoopte contacten aan met oud-minister August Balthazar en de consul van de Verenigde Staten [138]. Deze activiteit werd hem uiteindelijk fataal: op 19 december 1942 werd hij aangehouden door de Politieke Sectie van de Franse politie. Op bevel van de directeur van de Staatsveiligheid in Vichy werd hij aan de *Sicherheitspolizei* uitgeleverd. Op 27 december 1942 pleegde Springer in de gevangenis van Fresnes zelfmoord door over de ballustrade van de derde verdieping te springen [139].

---

133 Leopold TREPPER, *Le grand jeu*, Paris, Albin Michel, 1975, p. 119.

134 Leopold Trepper, *op.cit.*, p. 119.

135 *Interview met Rachel Eksztejn*, Brussel, 9.11.1983 (i.s.m. José Gotovitch).

136 MVG-DO, *Dossier O.D.O. en P.G. Jacques Gunzig*.

137 Leopold TREPPER, *op.cit.*, p. 180.

138 *Ibidem*.

139 MVG-DO, *Dossier O.D.O. Isidoor Springer*. Zijn lijk werd door de Duitse politie afgeleverd op de begraafplaats van Ivry waar het pas in 1953, na lange nasporingen door de familie, werd ontdekt. Op 1 december 1954 werd het stoffelijk overschot van Isidoor Springer naar Antwerpen overgebracht. – *Interview met Jacques Springer*, Antwerpen, 10 januari 1986.

De andere ingenieur van de RUG en ex-zionist, David Kamenomostky, werd in Parijs «gerecruteerd» voor het orkest en naar Brussel gezonden [140]. Daar deed hij «radiowerk» in de Atrebatenstraat en werd één van de slachtoffers van de razzia van juni 1941. Na te zijn gemarteld, «bekende» hij Anton Danilov te heten en als Russisch officier in de diplomatieke missie van de USSR in Vichy te hebben gewerkt. Wellicht wou hij op die manier de «Spanjefilière» beschermen, waarvan de *Abwehr* vermoedde dat ze achter het Rode Orkest schuilging. Hij werd naar Breendonk gebracht en daar op 30 april 1943 onder de naam Danilov terechtgesteld [141].

Uit dit Rode Orkest-verhaal blijkt reeds hoezeer het engagement van de joodse Spanjevrijwilligers tijdens de oorlog in het verlengde lag van hun eigen geschiedenis en hoe sterk de persoonlijke banden er een rol in speelden. Een deel van de intellectueel-politieke elite onder hen kwam in het inlichtingswerk terecht, iets waar zij ongetwijfeld ook het best voor geschikt was. De andere ex-vrijwilligers kwamen ten dele – 20 – terecht in het politiek verzet rond de KPB en aanverwante organisaties en ten dele – 23 – in het gewapend verzet. Slechts voor 4 onder hen was dit een niet met de communisten gelieerde verzetsbeweging.

Opvallend is de rol die enkele joodse communisten tijdens de bezetting in het illegaal partijapparaat – en in de jeugdwerking – in Vlaanderen speelden [142]. De meesten onder hen waren jongeren van de tweede generatie die niet zelden via de Joodse Arbeiderssportclub JASK hun eerste stappen in de politiek hadden gezet. Door het Vlaams en geïntegreerd profiel dat hiervoor vereist was, vonden wij onder hen slechts uitzonderlijk joodse oud-Interbrigadisten terug. Die behoorden tijdens de bezetting eigenlijk reeds tot de oudere generatie. Uitzondering daarop vormde Israël «Jozef» Feld, een *Galitsianer* uit Rymanow die twee en een half jaar in de Edgar André had gediend [143].

Geboren in een arme maar progressieve familie (zijn broer was de plaatselijke leider van de *Hashomer Hatsaïr*), immigreerde Feld in 1929 naar Antwerpen waar zijn oom, een diamantsnijder, reeds woonde. Voor hem bracht de Scheldestad de bevrijding van het antisemitisme, maar sociaal was zijn migrantenbestaan, zoals voor de meeste van de joodse migranten, erg hard. Hij zwierf samen met zijn broer van de mijn in Limburg naar de Glasfabriek in Merksem om werk te vinden. In Antwerpen kwam hij uiteindelijk bij meestergast Vinikas in de beenhouwerij van Van Engel werken. Hij was toen reeds een groot bewonderaar van de Sovjetunie – dat

---

140 Leopold TREPPER, *op.cit.*, p. 143.

141 MVG-DO, O.D.O., *Dossier Danilov-Demets-Kamy*.

142 Dit blijkt bijv. uit de studie van Hector Goossens over de clandestiene pers van de KPB en het Onafhankelijkheidsfront in Oost-Vlaanderen. – Hector GOOSSENS, *Met pen en stencilmachine in strijd tegen de Nieuwe Orde*, in *VMT-Cahier 1* (Opstellen over de Belgische arbeidersbeweging), oktober 1979, p. 6-128.

143 *Interview met Israël «Jozef» Feld*, Antwerpen, 13 maart 1986.

hij zag als het paradijs voor de proletariërs – maar KP-lid werd hij pas in 1939 toen hij uit Spanje was teruggekeerd.

Na zijn terugkeer – hij kwam in oktober 1938 gewoon individueel met de trein terug en kreeg een voorlopige verblijfsvergunning – vond hij werk als biertapper in Café Greenwich aan de De Keyserlei. Hij leerde toen ook zijn latere vrouw kennen. In mei 1940 kwam de bezetting en in december van dat jaar werd de familie Feld, met zoon Robert die in augustus was geboren, naar Limburg gedeporteerd in het kader van een actie tegen de vreemdelingen in Antwerpen (die zo goed als uitsluitend de joden trof) [144]. Tot april verbleef Israël in het Limburgse Nieuwerkerken [145]. Toen kwam hij terug naar Antwerpen, maar begin augustus 1942 stelde de Antwerpse gemeentepolitie vast dat hij was vertrokken zonder adres na te laten [146]. Op 4 augustus was het eerste konvooi uit Mechelen naar Auschwitz vertrokken en Feld was ondergedoken, vroeger dan de vele duizenden joden die dat pas vanaf september zouden doen. Hij was evenwel niet zomaar ondergedoken. Reeds verantwoordelijk voor de MOI-jeugd in Antwerpen na zijn terugkeer uit Limburg, werd «Jozef» Feld in augustus 1942 naar Gent gestuurd waar hij politiek secretaris werd in de daar gedecimeerde federale leiding. Lang duurde zijn vrijheid echter niet. Israël Feld werd in december 1942 in Brussel aangehouden en via St. Gillis, Breendonk en Mauthausen in augustus 1943 naar Auschwitz gedeporteerd [147]. Hij was bij de gelukkigen die overleefden: in juli 1945 werd hij naar Antwerpen gerepatrieerd.

Deze activiteit in het niet-gewapend verzet hoeft voor de oud-Spanjestrijders niet te verbazen. Zij lag volledig in het verlengde van het communistisch engagement van deze joodse militanten, die afhankelijk van hun mogelijkheden en contacten, maar ook van de plaats die de partij hen toewees, tijdens de bezetting een bepaalde rol speelden in het verzet. Voor sommigen, zoals voor Feld en een aantal van zijn Antwerpse vrienden, lag dat op het politieke vlak, wellicht omdat de KPB in Vlaanderen een ontstellend gebrek had aan gevormde kaders. Door het uiteenvallen van de MOI-structuur tijdens de zomer van 1942, bij de eerste deportaties van joden, kwamen er joodse kaders vrij die naar de Vlaamse structuur werden overgeheveld [148]. Het feit dat deze overplaatsing ook mogelijk was reveleert het proces van integratie dat in de loop van de jaren dertig had plaatsgegrepen.

In Brussel lijkt de rol van de joodse MOI-kaders in de partij minder duidelijk en vinden wij de oud-Spanjevrijwilligers, zoals Mordko Szymanowicz en Felix Fajbusiak, in de plaatselijke groepen van de Joodse Solidariteit. De Onteniente-verpleegster Henia Hass werd ingezet als koerierster van de

---

144 Deze deportaties van vreemdelingen die na 1938 in Antwerpen waren gekomen, gebeurden op bevel van de plaatselijke *Feldkommandantur* in het kader van de «militaire beveiliging». – Maxime STEINBERG, *L'Etoile et le fusil. La Question Juive*, Brussel, Vie Ouvrière, 1983, p. 91 e.v.

145 Archieven Stad Antwerpen, *Dienst Vreemdelingenzaken*, 267.295.

146 *Ibidem*.

147 MVG-DO, *Dossier O.D.O. en P.G.*, Feld Israël.

148 Maxime STEINBERG, *L'Etoile et le fusil. La traque des juifs, 1942-1944*, Brussel, Vie Ouvrière, 1986, Vol. 1, p. 40 e.v.

kindersectie van het Joods Verdedigingscomiteit, opgericht op initiatief van de joodse communisten na de dramatische zomermaanden van 1942. Deze verzetsactiviteiten bleven zich dus situeren in het kader van de vreemdelingenorganisatie. Hetzelfde kan, althans in een eerste stadium, gezegd worden voor de wijze waarop de joodse oud-Interbrigadisten in het gewapend verzet terechtkwamen.

Vanaf het najaar van 1941, na de aanval van Duitsland op de Sovjetunie, bouwde de KPB gewapende groepen uit. Deze steunden vooral op oud-Spanjestrijders, jongeren van de vooroorlogse *Jeune Garde Socialiste Unifiée* en intellectuelen [149]. In het voorjaar van 1942 werd aan de Brusselse MOI-leider, de Bulgaarse oud-Interbrigadist Todor Angheloff, gevraagd om steunend op de vreemdelingengroepen in Brussel kernen te vormen om tot gewapende acties over te gaan [150]. Dit resulteerde in het Mobiel Korps van de partizanen in Brussel, dat organisatorisch gescheiden bleef van het «territoriale» Korps van Brussel. De drie kernen (later compagnies genaamd) die tot stand kwamen, weerspiegelden de samenstelling van de Brusselse MOI en werden bij de aanvang alle drie geleid door joodse oud-Interbrigadisten.

De Poolse – eigenlijk Jiddische – groep werd aangevoerd door een toen 29-jarige kleermaker uit Warschau, Szaja «Charles» Rochman. Nog als kind emigreerde Szaja in 1924 met zijn familie uit Warschau naar Parijs. In 1929 kwamen ze met zijn zessen in Vorst wonen, waar Szaja's vader nog datzelfde jaar overleed [151]. Als 16-jarige werd Szaja Rochman actief in de communistische jeugd en als leerling-kleermaker lid van de *Nodl Farein* (het pro-communistisch syndicaat van de kleding in Brussel). Samen met zijn oudere broer Chaïm moest hij zijn moeder en jongere broer en zuster onderhouden. Eind 1936 vertrok hij naar Spanje en begin 1939 keerde hij als invalide terug. Dit belette hem niet in het kader van de MOI en de in 1939 opgerichte *Yidishe Solidaritet* te militeren. In mei 1940 vluchtte hij naar Frankrijk waar hij in het kamp van Gurs werd opgesloten, van waaruit hij vrij snel opnieuw ontsnapte om naar Brussel terug te keren en zijn politieke vrienden terug op te zoeken. Langs deze weg engageerde «Charles» Rochman zich in het voorjaar van 1942 in het Mobiel Korps van de partizanen.

De keuze van oud-Interbrigadisten voor het gewapend verzet heeft wellicht meer te maken met de Spanje-filière dan met de militaire ervaring die de vrijwilligers tijdens de burgeroorlog hadden opgedaan. Een gevechtservaring in een door grote eenheden uitgevochten strijd is – afgezien van het wapengebruik – weinig bruikbaar voor de stadsguerilla van de partizanen. De bedoeling van de partizanen bestond erin door gerichte terreur- en sabotageacties tegen de collaboratie en de bezetter het maatschappelijk klimaat te destabiliseren en te polariseren. In dat globaal

---

149 José GOTOVITCH, *Le Parti Communiste de Belgique 1939-1944*, *op.cit.*, niet-gepubliceerd doctoraat, p. 204 e.v.

150 Over het ontstaan en de ontwikkeling van het Mobiel Korps heeft Maxime Steinberg uitgebreid bericht in Deel II en Deel III van *L'Etoile et le fusil*, *op.cit.*

151 *Dossier Vreemdelingendienst Schaarbeek*, 171/116.

Belgisch kader was het zo goed als uitsluitend uit joden samengestelde Mobiel Korps in de hoofdstad actief. Maar het Korps richtte zich ook tegen de joodse collaboratie toen op 25 juli 1942 de steekkaarten van de Jodenvereniging in België werden in brand gestoken en op 29 augustus de chef van de «tewerkstelling in het Oosten» van dezelfde vereniging werd doodgeschoten [152]. Deze aanslagen werden uitgevoerd door de groep van Rochman, die erin slaagde deze activiteit een jaar lang vol te houden. Aangehouden op 22 februari 1943, werd hij via Breendonk als *Nacht und Nebel*-gevangene naar Mauthausen gedeporteerd waar hij op 26 november 1943 werd vermoord [153].

Naast deze Poolse «compagnie» bestond het Mobiel Korps verder uit een Hongaars-«Habsburgse» en een Bessarabische groep. De eerste werd geleid door de Hongaarse huisschilder Sandor Weiss, alias «Istvan Molnar», die net als Rochman in Schaarbeek woonde. Hij had als kapitein gediend in het Hongaarse bataljon Rakoczi, en later al commandant in het Poolse Palafox. Weiss kan model staan voor de geassimileerde Hongaarse jood. In september 1939, enkele maanden na zijn terugkeer uit Spanje, vertrok hij naar Budapest en trouwde er met Therèse Nemeth, een niet-joodse. Hij meldde zich in 1940 voor het Tsjechisch Legioen in Frankrijk, maar kwam in april 1941 naar Schaarbeek terug. Het was de groep van Weiss die op 6 september 1942 verantwoordelijk was voor de bomaanslag in de filmzaal Marivaux waar de DeVlag een voorstelling inrichtte [154]. Deze aanslag luidde een reeks in die culmineerde in een spiraal van terreur en represailles rond de jaarwisseling 1942-1943. In ieder geval viel deze aanslag niet in een «joods» maar in een communistisch kader te situeren, maar dat was voor de Internationale Brigaden niet anders geweest. In maart 1943 werd Sandor Weiss gearresteerd en op 19 april met het XXste konvooi uit Mechelen naar Auschwitz gedeporteerd. Net als die andere oud-Interbrigadist uit het Mobiel Korps, Jacob Cyngiser, wist hij uit de rijdende trein te springen. Voor Weiss was het maar uitstel: op 4 juli 1943 werd hij in een treffen met de Duitse politie in Bosvoorde doodgeschoten.

De derde compagnie van het Mobiel Korps – de Bessarabische – werd in 1942 geleid door een toen 32-jarige confectiearbeider uit Kichineff, Srulek «Georges» Livschitz. Minder talrijk dan de twee andere groepen, lijken de Bessarabische partizanen slechts weinig activiteiten te hebben ontplooid [155]. In ieder geval maakte naast Livschitz nog een andere oud-Interbrigadist deel uit van de groep: Chlioma «Mikado» Fridman, net als Livschitz uit Kichineff, een ex-ingenieursstudent van de RUG. Ook in de Jiddische en Hongaarse groepen troffen wij nog oud-vrijwilligers uit de burgeroorlog aan, net als in het Korps van Brussel trouwens, maar zij vormden allen samen in feite slechts een kleine minderheid van de joodse partizanen. Zij maakten deel uit van de eerste generatie partizanen die in de loop van 1942 en 1943 door aanhoudingen, deportaties en terechtstellingen zo goed als helemaal

---

152 Maxime STEINBERG, *L'Etoile et le fusil, op.cit.*, p. 175 e.v. en p. 216 e.v.

153 MVG-DO, *Dossiers O.D.O. en P.G.*, Szaja Rochman.

154 Maxime STEINBERG, *L'Etoile et le fusil, op.cit.*, Deel 2, p. 218.

155 *Ibidem*, Deel 3, Vol. II, p. 136.

was verdwenen. Het Mobiel Korps werd in 1943 om die reden ontbonden en samengesmolten met het Korps van Brussel. De joodse jongeren, geradicaliseerd door de deportaties van de zomer van 1942, hadden ondertussen rechtstreeks hun weg gevonden naar het Korps van Brussel. Zij zorgden voor de aflossing, maar dit is uiteraard een ander verhaal.

Srul Livschitz werd samen met zijn vriendin Gitla Kinzclewska – een ex-verpleegster uit Onteniente – op 23 maart 1944 opgepakt. Beiden werden met het 24ste konvooi op 4 april naar Auschwitz gedeporteerd. Livschitz stierf in mei 1945, Kinzclewska werd enkele maanden later naar Brussel gerepatrieerd [156].

Als gevolg van hun verzetsactiviteiten kwamen 5 joodse oud-Interbrigadisten om (doodgeschoten tijdens een actie, terechtgesteld of gestorven in Breendonk of een gevangenis) en werden er 20 als politieke gevangenen naar diverse concentratiekampen gedeporteerd. 15 onder hen werden na de bevrijding van de kampen in 1945 naar België gerepatrieerd. Dit overlevingspercentage – 75% – ligt iets hoger dan het gemiddelde van alle politieke gevangenen die uit België werden gedeporteerd dat 66% bedraagt [157].

Daarnaast werden ook 29 oud-Spanjevrijwilligers door de raciale deportatie gegrepen. Dit onderscheid tussen de politieke en raciale wegvoering is essentieel en vormt in feite een paradox in het nazisysteem. Diegenen die gegrepen werden om hun jood-zijn, waren in principe onschuldige burgers (hoewel het ook om joden kon gaan die in het verzet stonden en wiens activiteit voor de bezetter onbekend was gebleven, wat voor 11 van de 29 naar Auschwitz gedeporteerde Interbrigadisten trouwens het geval was) die enkel op basis van de Duitse raciale criteria uit Mechelen naar Auschwitz werden weggevoerd. Van deze onschuldige burgers werden er, voor wat de joden uit België betreft, slechts 5% gerepatrieerd, terwijl de Belgische politieke gevangenen, die zich tegen de nazibezetter hadden verzet, voor 66% de oorlog overleefden.

In de raciale deportatie, meer nog dan in de politieke deportatie, weken de Spanjevrijwilligers af van het modale uitroeiingspatroon. Enkelen onder hen werden reeds vroeg gegrepen, zoals Golda Luftig die samen met haar zoon Madrid Berliner tijdens de Antwerpse razzia van 28 augustus 1942 werd aangehouden. Enkele dagen later werd ze naar Auschwitz gevoerd en verdween er in de gaskamers. Hetzelfde gebeurde met de Antwerpenaars Jacob «Griner» Censor en Nuchem Lipszyc. Beiden verdwenen in Auschwitz tijdens de dramatische zomermaanden van 1942 toen twee derden van de joodse gedeporteerden uit België naar Galicië werden gevoerd. Statistisch vormden zij, voor wat de ex-Spanjevrijwilligers betreft, evenwel een minderheid (cfr. grafieken 9 en 10).

---

156 MVG-DO, *Dossiers O.D.O. Srulek Livschitz en Gitla Kinzclewska.*

157 Maxime STEINBERG, *Les yeux du témoin et le regard du borgne. Lecture critique d'un génocide au quotidien*, in *Cahiers-Bijdragen*, nr. 12, mei 1990, p. 78.

Grafiek 9. Joden gedeporteerd uit Mechelen naar Auschwitz.

Grafiek 10. Joodse Spanjevrijwilligers gedeporteerd uit Mechelen naar Auschwitz.

Tussen 4 augustus 1942 en 31 oktober 1942 slaagde de SS-politie erin 16.000 joden uit België te deporteren in 17 konvooien [158]. Tot het einde van de oorlog – goed twee jaar later – kwamen daar nog 8.000 personen bij. Twee derden werden dus gedeporteerd in de 3 herfstmaanden van 1942, een derde in de daaropvolgende twee jaar. Samen vormden ze ca. 45%

158 Cfr. Maxime Steinberg, *Ibidem*.

van de joden die tijdens de bezetting in België verbleven. 55% van die joden ontsnapten bijgevolg aan de deportatie en ze konden dat in eerste instantie doen door in de nazomer van 1942 massaal onder te duiken. Van de Auschwitz-gedeporteerden kwamen er maar 5% levend terug.

Voor de oud-Spanjevrijwilligers is dit beeld van de raciale deportatie helemaal anders: 12 gedeporteerden tot en met het 17de konvooi, 17 (waaronder 2 ontsnapten van het XXste konvooi) daarna. Van de 29 gedeporteerden overleefden er 11 (38% i.p.v. de 5% voor alle joodse gedeporteerden). Onafgezien van het klein aantal – 29 t.o.v. het totaal van 24.906 raciaal gedeporteerden – moeten wij in deze vergelijking rekening houden met diverse gegevens. Ongetwijfeld waren de Spanjevrijwilligers allen nog relatief jonge volwassenen, terwijl in de jodendeportatie ook kinderen en ouderen zijn meegeteld. Nochtans is het duidelijk dat de Spanjevrijwilligers niet zijn ingegaan op de oproep om zich in de Dossin-kazerne te melden, dat er een naar verhouding te verwaarlozen aantal onder hen gearresteerd werd tijdens de razzia's in augustus 1942, wat erop wijst dat de reflex om onder te duiken (en de mogelijkheid om dat te doen) bij de Spanjevrijwilligers meer en sneller aanwezig was dan bij de modale joodse burger. Dit had dan voor gevolg dat de grootste groep onder hen later in Auschwitz toekwam, toen een groter aantal gedeporteerden voor de werkkampen werd geselecteerd en er minder direct in de gaskamer werden vermoord. Al deze elementen verhoogden dus hun overlevingskansen. Ook lijkt het mij dat het behoren tot het communistisch oud-Spanjestrijdersmilieu in hun overlevingskansen een rol heeft gespeeld. In vele concentratiekampen, en ook in Auschwitz, slaagden de communisten erin door hun cohesie, ideologische kracht en solidariteit hun eigen mensen te beschermen.

Over 130 van de 158 joodse vrijwilligers uit België die na de afloop van de burgeroorlog nog in leven waren kon ik gegevens verzamelen met betrekking tot hun lot tijdens de Tweede Wereldoorlog. 94 onder hen bleken het er uiteindelijk levend van afgebracht te hebben. Wanneer ik het gemiddelde overleveningspercentage van de joden in België (55%) op deze groep van 130 doorbereken, kom ik aan 72 overlevenden. De 94 werkelijk overlevenden vertegenwoordigen 72% van het totale aantal. Natuurlijk, ik schreef het reeds, deze groep is niet representatief voor de joodse bevolking. De joodse vrijwilligers waren jonge volwassenen, de verhouding vrouwen-mannen in hun groep was 1 op 7 en de meeste gedeporteerden onder hen werden relatief laat in de oorlog naar Auschwitz gevoerd. Dat laatste gegeven is evenwel geen toeval meer en is in feite reeds het gevolg van een samenspel van duidelijk te benoemen factoren.

2.4. Tusssen wereldrevolutie en joodse identiteit

196 joden trokken uit België naar Spanje om er te vechten in de Spaanse burgeroorlog. Tussen de vele individuele verschillen door, kon ik in de loop van dit artikel voor deze groep komen tot een aantal patronen en min of meer gemeenschappelijke kenmerken.

Onder de eerste vrijwilligers bevonden zich verhoudingsgewijs veel communistische beroepsrevolutionairen, studenten en trotskisten. Zij gingen naar Spanje nog voor de Komintern en de communistische partijen de organisatie van het vrijwilligerschap ter hand namen. Met het begrip beroepsrevolutionair is evenwel enige voorzichtigheid geboden. Velen onder hen waren in Oost-Europa beroepsrevolutionair geworden tegen wil en dank. Hun vakbondsengagement en hun politiek militantisme had hen in een dergelijke mate maatschappelijk gemarginaliseerd, dat zij geen normaal sociaal leven konden leiden gestoeld op familie en arbeid. Hun beroep en hun familie was de communistische partij geworden. Zij trokken naar Spanje vanuit een hele reeks, soms overlappende, motieven: om er zich te vestigen (dus te emigreren uit België), om te vechten voor de belangen van de arbeidersklasse en tegen het fascisme en om hun partij (de communistische partij) en de Sovjetunie te verdedigen.

De trotskisten trokken naar de Spaanse burgeroorlog om er de revolutie te voeren. Hun engagement was spontaan, hevig en snel, hun teleurstelling in de Spaanse werkelijkheid al even groot en hun terugkeer even spoedig. Ook onder de joodse studenten zette een opwelling van spontaan enthousiasme zich om in daden. De traditionele sociale banden waren in het studentenmilieu veel losser, wat hun vertrek ongetwijfeld heeft vergemakkelijkt. Vele van deze vrijwilligers-studenten van het eerste uur belandden later in de Internationale Brigaden en kregen er een prominente rol.

Vanaf de tweede week van oktober 1936 kwam het door de communisten georganiseerd vertrek op gang. De joodse communisten, hoofdzakelijk Oosteuropese migranten uit Brussel en Antwerpen, trokken mee in het spoor van de andere communisten en vormden op dit vlak ten genendele een uitzondering. Wel stuurde België met zijn 2.400 vrijwilligers niet alleen bijzonder veel mensen naar Spanje (relatief gezien waren de 1.600 Belgen het talrijkst in Spanje!), maar waren vooral de vreemdelingen-migranten onder hen zo opvallend sterk vertegenwoordigd. De ongeveer 800 migranten (dit is een voorzichtige schatting) vormden 33% van het contingent, terwijl de vreemdelingen toen slechts 3,9% van de Belgische bevolking uitmaakten.

Op andere vlakken was de groep van 196 joodse vrijwilligers wel veeleer uitzonderlijk. De vergelijkingsbasis, een kleine groep van 68 Gentse vrijwilligers, is weliswaar smal, maar de verschillen zijn zo duidelijk dat de inventaris ervan hier niet kan achterwege blijven. Deze verschillen situeerden zich op het culturele en sociale vlak, en verduidelijken in belangrijke mate het specifiek karakter van het politiek engagement van de joodse vrijwilligers.

De joodse Spanjevrijwilligers waren voor meer dan de helft betrokken bij de communistische familie, bij de Gentenaars was dat maar voor één op vier het geval. De joden kwamen in bijna gelijke mate uit Antwerpen en Brussel, in Antwerpen stamde een belangrijke minderheid oorspronkelijk uit de zionistische jeugdbeweging.

Op sociaal vlak behoorden de Gentse vrijwilligers hoofdzakelijk tot de ongeschoolde arbeiders, met hier en daar kenmerken van het lompenproletariaat. Met name vertoonde een deel onder hen een grote mate van professionele en familiale labiliteit. 'Brood'-criminaliteit kwam bij deze groep bijzonder frequent voor.

Bij de joodse vrijwilligers trof ik een uitgesproken joods beroepsprofiel aan: veel handarbeiders in de confectie, de maroquinerie en de diamant, maar tevens opvallend veel studenten en intellectuelen. De scholingsgraad lag bij de Gentse vrijwilligers onder het modale Belgische niveau, bij de joodse vrijwilligers was dat net andersom.

Het joods beroepsprofiel, bij deze toch voornamelijk communistisch georiënteerde joden, duidt op een blijvende en sterke culturele vervlechting met het joods milieu. Anderzijds waren er op het culturele vlak duidelijke uitingen van hun streven naar modernisme, naar het breken van de kettingen van het traditionele getto. Het aanhangen van het communisme was een uiting daarvan, maar ook, en breder, de veranderingen die zich in de persoonlijke sfeer situeerden. Er waren onder de Gentse vrijwilligers geen vrouwen, onder de andere Belgische vrijwilligers waren ze op de vingers van een hand te tellen, maar onder de 196 joden bevonden zich 27 vrouwen. Dit signaal van ontvoogding vond ik ook terug in het aanzienlijk aantal ongehuwd samenwonenden. Mijn hypothese is dat de afkomst van de joodse vrijwilligers, velen waren kinderen uit middenklasse- of zelfs begoede families, deze verschillen kunnen verklaren. De hoge scholingsgraad, de emancipatorische attitude, het sterk ideologisch gemotiveerd communistisch engagement, dat alles staat niet geïsoleerd, maar vormt één samenhangend geheel.

De inbreng van de joodse vrijwiligers in Spanje was dan ook, alle relativiteit in acht genomen, aanzienlijk groter dan deze van de Gentse vrijwilligers. De joden bleven gemiddeld veel langer in Spanje en onder hen trof ik veel meer officieren aan. Ook na de burgeroorlog bleven de verschillen opvallend. Slechts enkele Gentse Spanjevrijwilligers namen actief deel aan het verzet, zodat de continuïteit in de antifascistische strijd meer mythe dan realiteit leek te zijn.

In feite waren niet weinigen van de Gentse (en wellicht Belgische) Spanjevrijwilligers producten van de economische crisis, mensen die sociaal en vaak ook affectief gemarginaliseerd waren. In een opwelling van niet-beredeneerd enthousiasme vertrokken zij naar Spanje om aan hun pariabestaan te ontsnappen. Door de armoede in Spanje, de intense militaire inzet van de Brigaden en het uiteindelijk verlies van de Republiek, was de ontgoocheling bij vele van de Gentse vrijwilligers groot. Zij werden in Spanje niet gepolitiseerd, maar gedesillusioneerd. Door hun gebrek aan politieke motivatie, door hun sociaal-culturele achtergrond en door de losse, bijna niet-bestaande, affectieve relaties, vertoonde hun houding tijdens de Tweede Wereldoorlog weinig rechtlijnigheid. De meesten trachtten te overleven, bijvoorbeeld door vrijwillig naar Duistland te gaan werken, terwijl het aantal

van degenen die collaboreerden haast even groot was als van degenen die in het verzet gingen.

Bij de joodse vrijwilligers lag dit, ondanks hun migrantenstatus, anders. De overgrote meerderheid deed aan verzet. De continuïteit in hun ideologie en gedrag was groot, waarbij in eerste instantie het blijvend communistisch partijlidmaatschap van belang bleek te zijn. De joodse vrijwilligers hadden niet enkel gemeenschappelijke culturele wortels en gemeenschappelijke ideologisch-politieke opvattingen, zij hadden niet zelden ook onderlinge affectieve banden. In feite kon ik uit deze prosopografie afleiden dat de groep van joodse Spanjevrijwilligers bestond uit een netwerk van subgroepen en binnen deze subgroepen werden de individuen samengehouden door affectief-emotionele relaties. Deze band tussen het affectieve en de politiek vertaalde zich in de joods-communistische partijorganisatie. Precies deze band ontbrak zo goed als volledig bij de Gentenaars. Bij de joodse vrijwilligers lag daar de basis van hun grote politieke standvastigheid en kan dat als één van de verklaringen voor hun opvallend 'positief' afwijkend deportatie- en mortaliteitspatroon worden naar voor geschoven.

Niet de ideologie op zich zorgde voor de volgehouden revolutionaire dadendrang van deze generatie joodse migranten. Wel de blijvende vervlechting van de ideologie en cultuur met de onderlinge banden. Daarom schreef deze generatie ook geschiedenis, niet alleen in België waar zij zoals overal elders numeriek marginaal bleef, maar wereldwijd. Overal waar door de massale uitwijking uit Oost-Europa sinds het laatste kwart van de 19de eeuw joodse migranten zich vestigden, hebben zij een buiten proportie belangrijke rol gespeeld in de linkse bewegingen. De ontwikkeling van een linkse joodse subcultuur, gestoeld op het samengaan van affectief-associatieve banden en ideologie, is daar, net als bij de joodse Spanjevrijwilligers, in mijn ogen de belangrijkste verklaring voor. De sterkte van deze generatie lag niet in het feit dat haar revolutionaire dadendrang een breuk veroorzaakte met de joodse identiteit. Veeleer het tegenovergestelde was waar: haar kracht sproot voort uit een merkwaardige, want voor de protagonisten meestal onbewuste, convergentie tussen beide.

LIJST VAN AFKORTINGEN, JIDDISCHE WOORDEN EN ORGANISATIES

AAN	*Archivum Akt Nowych* (Archief van de Hedendaagse Acten), Pools Staatsarchief
ADB	Algemene Diamantbewerkersbond
AMBZ	Archieven Ministerie van Buitenlandse Zaken
AMSAB	Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging
ANDB	Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond
ARA	Algemeen Rijksarchief
ARUG	Archief Universiteit Gent
Birobidjan	Joods autonoom district in de Sovjetunie
BTNG	Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis
BVV	Belgisch Vakverbond
BWP	Belgische Werkliedenpartij
CDJ	*Comité de Défense des Juifs* (Joods Verdedigingscomiteit)
Chassid	Aanhanger van het chassidisme, een mystiek-religieuze joodse beweging
CNHEJ	*Centre National des Hautes Etudes Juives*
CPK	Centrale Politieke Kontrolecomissie (van de KPB)
DISK	*Demokratish-yidisher Sport Klub*, pro-communistische sportgroep uit Charleroi
Dror	Vrijheid, jeugdvereniging van de Poale Tsion
Galitsianer	Inwoner van Galicië, voor WOI Oostenrijks,na WOI Pools
Gezerd, Prokor	Propagandaclub voor Birobidjan
Hashomer Hatsaïr	Jonge Wacht, links-zionistische pioniersvereniging
IAH	Internationale Arbeidershulp
IC	*Internationale Communiste* (Komintern)
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IML	Instituut voor Marxisme-Leninisme (bij de KPSU)
IRH	Internationale Rode Hulp
ISAOL	Internationale Socialistische Anti-Oorlogsliga
JASK-YASK	Joodse Arbeiders Sportclub - *Yidisher Arbeter Sportklub*, pro-communistische sportvereniging in Antwerpen
KB	Koninklijk Besluit
Khaver	Kameraad
KJ	Kommunistische Jeugd
KPB	Kommunistische Partij van België
KPP	*Komunistyczana Partia Polski* (Poolse communistische partij)
KPSU	Communistische Partij van de Sovjetunie
Kultur Fareyn	Culturele Vereniging, door de communisten geleide joodse migrantenclub (1928-1933)
Linke Poale Tsion	Linkse Arbeiders van Zion, extreem-linkse zionistische beweging
Misrachi	Religieus-zionistische partij
MOE	*Main d'Oeuvre étrangère*, vreemdelingenorganisatie van de KPB

MOI	*Main d'oeuvre immigrée*, vreemdelingenorganisatie van de KPB
MVG-DO	Ministerie van Volksgezondheid – Dienst Oorlogsslachtoffers
Naye Presse (Di)	De Nieuwe Pers, joods-communistisch dagblad verschijnend in Parijs
NCWOII	Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog
Nodl Fareyn	Naaldenvereniging, joodse benaming van het kleine communistische kledingsyndicaat in Brussel (1928-1935)
OSR	*Opposition Syndicale Révolutionnaire*
Patronatn	Vereniging voor steun aan de politieke gevangenen in het vaderland, verbonden met de IRH
PCB	*Parti Communiste de Belgique*
PCE	*Partido Comunista Español*
PCF	*Parti Communiste Français*
PCI	*Partito Communista Italiano*
Paole Tsion	Arbeiders van Zion, socialistisch-zionistische partij, voorloper van de Arbeiderspartij in Israël
POUM	*Partido Obrero de Unificación* Marxista
Prokor	Cfr. Gezerd
PSUC	*Partit Socialista Unificat de Catalunya – Partito Socialista Unificado de Cataluña*
RTSCHIDNI	Russisch Centrum voor de Conservatie en de Studie van de Documenten betreffende de Moderne Geschiedenis (voormalig IML bij de KPSU)
RUG	Universiteit Gent
RVI	Rode Vakverenigingsinternationale (Profintern)
RVO	Revolutionaire (Roode) Vakbondsoppositie
SIM	*Servicio de Investigación Militar*
SIPO	*Sicherheitspolizei*
SJW	Socialistische Jonge Wacht
SRI	*Secours Rouge International*
SSI	*Servicio Sanitario Internacional*
UCL	*Université Catholique de Louvain*
ULB	*Université Libre de Bruxelles*
ULg	*Université d'Etat de Liège*
VKP	Vlaamse Kommunistische Partij
VUB	Vrije Universiteit Brussel
Yidishe Solidaritet	Joodse Solidariteit, joods-communistische onderlinge-hulp organisatie gesticht in 1939
Yidishe Presse (Di)	De Joodse Pers, Jiddisch blad verschijnend in Antwerpen in de jaren twintig en dertig
Yidisher Studentenfareyn	Joodse Studentenvereniging

BIJLAGE

DE JOODSE VRIJWILLIGERS IN DE INTERNATIONALE BRIGADEN IN CIJFERS

Over het totaal aantal vrijwilligers aan de Republikeinse kant bestaat geen enkele wetenschappelijke zekerheid, enkel schattingen kunnen gemaakt worden. Hetzelfde kan met nog meer redenen voor de joden onder hen worden gezegd. Volgens de «standaard»-geschiedenis over de Spaanse burgeroorlog van de Britse historicus Hugh Thomas waren er in totaal 40.000 vrijwilligers, volgens de Franse historicus Jacques Delperrie de Bayac 35.000 en volgens de Spanjaarden Andreu Castells en Ricardo de la Cierva y de Hoces zelfs respectievelijk 59.000 en 63.000 (a). Aan de Oosteuropese zijde vinden wij in het in Moskou uitgegeven *La solidarité des peuples avec la République Espagnole* de getallen 35.000 à 50.000 terug, getallen die door de historicus M.T. Mesjtsjerjakov in 1981 werden overgenomen, hoewel hij de archieven van de Brigaden in het voormalige Instituut voor Marxisme-Leninisme in Moskou kon inkijken (wat in zijn bronnenopgave slechts gedeeltelijk tot uiting komt) (b).

De oorzaak van deze discrepantie – tussen 35.000 en 63.000 – ligt zowel in het feit dat de archieven lang onbeschikbaar bleven, als in de onvolledigheid en chaotische onnauwkeurigheid van de archieven zelf. Wat de archieven betreft zijn er twee internationale fondsen voor de geschiedenis van de Brigaden: de *Servicios Documentales* in Salamanca (in feite alle documenten die door de nationalisten werden buitgemaakt) en het voormalige Instituut voor Marxisme-Leninisme, nu het Russisch Centrum voor de Conservatie en de Studie van de Documenten betreffende de Moderne Geschiedenis (RTSCHIDNI) (met de administratieve dossiers van de Brigaden uit Albacete) (c).

In Salamanca werden door de politieke politie van Franco individuele fiches aangelegd van de vreemde vrijwilligers met vermelding van de nationaliteit. Deze fiches verwijzen naar dossiers die erg onvolledig zijn en in ieder geval slechts als onrechtstreekse bronnen kunnen beschouwd worden. Daarenboven is de schrijfwijze van de namen heel dikwijls niet correct, wat maakt dat naast de vele personen die men er niet aantreft, er andere 2 of 3-maal onder een andere schrijfwijze in voorkomen. Deze fiches samentellen, zonder individuele uitsplitsing en historische kritiek, is dus zinloos.

Beter is het gesteld met de archieven van de Staf van de Internationale Brigaden in Moskou, maar ook deze gegevens zijn nog onvolledig. Laat ik als proef even in detail de «Belgische» archieven van de Staf bekijken: op 30.12.1937 werden er 1.043 vrijwilligers van Belgische nationaliteit geteld (exclusief doden en gerepatrieerden) (d). Op 28 mei 1938, 4 maanden voor de demobilisatie van de Brigaden, waren er in totaal 1.404 Belgen in de centrale administratie van Albacete en later Barcelona ingeschreven (e). Hierin waren de doden, gerepatrieerden en vermisten wel meegeteld. Volgens de schattingen van de diverse auteurs waren er respectievelijk 3.100 Belgen (Andreu Castells), 2.000 Belgen (Jacques Delperrie de Bayac) en 2.000 Belgen (M.T. Mesjtsjerjakov) in Spanje. Bij Thomas kwamen de Belgen gewoon niet voor. Mijn uitgebreid onderzoek leverde 1.608 Belgen op die

voor korte of lange tijd in alle mogelijke diensten en organisaties – binnen en buiten de Brigaden – als vrijwilliger naar Spanje trokken. 357 onder hen kwamen uit Vlaanderen, 241 uit Brussel en 1.010 uit Wallonië. 161 Belgische vrijwilligers, zijnde 10%, sneuvelden in Spanje. Het verschil 1.400-1.600 kan ten dele verklaard worden door het afsluiten van de lijst van Albacete op 28 mei 1938 en door het feit dat enkel de Brigaden-vrijwilligers werden geteld. Nochtans komen op deze lijst van Belgen – er staat *Inventario general por orden de la cartotega de nacionalidad Belga* – ook 24 niet-Belgen voor, o.m. een aantal joodse vrijwilligers, de meesten van Poolse nationaliteit. Omgekeerd staan er Belgen, waaronder 2 van de 5 joodse vrijwilligers met Belgische nationaliteit, niet op deze lijst. Nochtans waren ze vóór 28 mei 1938 naar Spanje gekomen.

Dit geeft al in het klein aan wat er gebeurt wanneer de joden van alle nationaliteiten worden geteld. Volgens Josef Toch, een joods ex-Interbrigadist van Oostenrijkse afkomst, waren er in totaal 7.758 joden in Spanje op een totaal van 45.000 vrijwilligers (f). Diamant, die aangeeft dat het preciese aantal wel nooit zal kunnen achterhaald worden, houdt het bij 6.000 op een totaal van 35.000 (g). Arno Lustiger is van mening dat de aantallen van Toch nog te laag zijn ingeschat (h). Ik kan echter G.E. Sichon (pseud. voor Dr. G. Ersler) grotendeels volgen wanneer hij van dit cijfergegoochel brandhout maakt (i).

Vooreerst kan men zich de vraag stellen of het historisch zinvol en correct is «alle» joden samen te tellen, om dan aan te tonen dat de joodse «nationaliteit» het sterkst vertegenwoordigd was in Spanje, wat bij sommige auteurs de achterliggende bedoeling is. Wat zinvol is voor Palestijnse of Oosteuropese – inzonderheid Poolse – joden met hun eigen taal en identiteit, is het al veel minder voor de joden van Britse, Amerikaanse, Franse en Duitse nationaliteit (ook al waren velen in tweede of derde generatie Oosteuropese migranten). Verder wordt bij deze becijfering, zoals Sichon terecht opmerkt, maar al te vaak dubbel geteld. Zo kwamen de meeste Poolse vrijwilligers (joden en niet-joden) uit de migratie naar Spanje, maar werden zowel bij de Polen als bij de «gastlanden» geteld. Dit alles belet niet dat de joden in Spanje oververtegenwoordigd waren. Wat ik dus wel als historisch significant beschouw is de vergelijking tussen het aandeel van de joden in de Poolse bevolking en hun aandeel in de vrijwilligers van Poolse nationaliteit: het eerste was 10%, het tweede 19,5% (j).

(a) Hugh THOMAS, *The Spanish Civil war*, London, Penguin Books, 1971. – Andreu Castells, *Las Brigadas Internacionales de la guerre de Espana*, Barcelona, Ariel, 1974. – Ricardo de la Cierva y de Hoces, *Leyenda y tragedia de las Brigadas Internacionales: una aproximaciòn històrica a la guerra civil desde las avanzadas del Ejército Popular*, Madrid, Editora Nacional, 1973.

(b) *La solidarité des peuples avec la République Espagnole, 1936-1939*, Moskou, Editions du Progrès, 1974. M.T. MESJTSERJAKOV, *Hispanskaja Republika i Komintern* (De Spaanse Republiek en de Komintern. De nationaal-revolutionaire oorlog van het Spaanse volk en de politiek van de Communistische Internationale), Moskou, Mysl, 1981. (Met dank aan Myriam Van Hee voor de vertaling).

(c) Cfr. Rudi VAN DOORSLAER, *Gentenaars in de Internationale Brigaden*, *op.cit.*, p. 150.

(d) *Liste des volontaires Belges, établie d'après age, en date du 30.12.1937, RTSCHIDNI-Moskou, Fonds 545, Microfilm*, G.S. Albacete, 6/31.

(e) *Base de las Brigadas Internacionales. Inventario General por orden de la cartotega de nacionalidad Belga*, Barcelona, 28.5.1938. – *RTSCHIDNI-Moskou, Fonds 545, Microfilm.*

(f) Josef TOCH, *Juden im Spanischen Krieg 1936-1939*, in *Zeitgeschichte*, 1. Jahr, Heft 7, April 1974, p. 157-170.

(g) David DIAMANT, *op.cit.*, p. 127-128.

(h) Arno LUSTIGER, *op.cit.*, p. 59 e.v.

(i) G.E. SICHON, *Les volontaires juifs dans la guerre civile en Espagne*, in *Les Temps Modernes*, 44e Année, n° 507, octobre 1988, p. 46-61.

(j) Romana TORUNCZYK, *O skladzie osobowym polskich ochotinokow w Hiszpanii republikanskiej w latach 1936-1938* (Over de samenstelling van de Poolse vrijwilligers in Republikeins Spanje in de jaren 1936-1938), in *Z Pola Walki*, Warszawa, 1965, nr. 1/29, p. 183-187). (met dank voor vertaling aan Frank Caestecker). Deze studie is gesteund op de archieven van de Poolse sectie van de Brigaden uit het voormalig IML in Moskou.